

ETIOLOGIJA DRUŠTVENO NEPRIHVATLJIVIH OBLIKA PONAŠANJA MALOLJETNIKA

-Sažetak-

U posljednje vrijeme u Bosni i Hercegovini je sve više prisutan problem porasta društveno neprihvatljivih oblika ponašanja malodobne djece, koji općenito čine različita asocijalna, antisocijalna, devijantna i delinkventna ponašanja. Potreba za istaživanjem etioloških faktora devijantnosti djece kao i iznalaženje adekvatnih metodskih postupaka u radu s ovom populacijom je velika, kako radi osvjetljavanja kauzalnih lanaca u nastajanju devijacija tako i radi neophodnih inovacija u pristupu ovoj problematici. Najčešće se fenomen odgojno zanemarene djece tretira kao posljedica nepotpune porodice, loših materijalnih prilika ili se, pak, za ličnost maloljetnika vezuju i njegove nasljedne osobine. Nijedan od navedenih etioloških faktora se ne može uzeti kao samostalan, već ga moramo posmatrati u njegovoj povezanosti s ostalim.

U ovoj kompleksnoj problematici, koja se ne smije prepustiti marginalizaciji, mora se promišljati preventivno i futuristički. Ukoliko se ne poduzmu pravovremene i učinkovite preventivne, korektivne i kurativne mjere preodgoja, resocijalizacije i rehabilitacije, ti će mladi ljudi jednoga dana postati pravi kriminalci, pogotovo ako dođu pod utjecaj odraslih kriminalnih osoba, kod kojih će izučiti "zanat" i za koje će "raditi".

Ključne riječi: neprilagođeno ponašanje, nedostatno ili deficijentno ponašanje, nepoželjno ponašanje, maloljetnička delinkvencija.

Uvod

U kontekstu boljeg razumijevanja terminologije pojma 'društveno neprihvatljivo ponašanje' ukratko ćemo se osvrnuti na opozitni termin koji se odnosi na **adaptivno** ponašanje. Naime, on predstavlja skup pojmovnih, socijalnih i praktičnih vještina koje je osoba naučila u svakodnevnom životu. Osobe s poremećajima u ponašanju su obično neuspješne u svojoj okolini i

imaju vrlo lošu samopercepciju. Često sebe ne vide u pozitivnoj ulozi u odnosu na svoje vršnjake. Naime, kod njih nastaju poteškoće čak i onda kada je moguća uspješna socijalna adaptacija i kada su spremni da obave određeni zadatak, zbog negativnog očekivanja okoline. **Neprilagođeno** ponašanje osobe najčešće uzrokuje nedostatni i nepoželjni oblici ponašanja. **Nedostatno ili deficijentno** ponašanje shvaća se kao ono ponašanje, odnosno sposobnost koju bi osoba trebala imati, ali se nije razvila od rođenja ili je, pak, bila razvijena, ali se izgubila tokom života, a veoma je bitna za njeno uspješno funkcioniranje. **Nepoželjno** ponašanje je shvaćeno kao ponašanje koje odstupa od uobičajnih standarda i uglavnom negativno utječe na vlastito funkcioniranje ili funkcioniranje drugih¹. Pod nepoželjnim oblicima ponašanja podrazumijevaju se, nadalje, sva ona ponašanja koja socijalna okolina doživljava kao upadljiva, neprihvatljiva ili kao takva koja onemogućavaju ili otežavaju usvajanje novih vještina i navika pa time onemogućavaju rehabilitaciju i socijalizaciju.² Nepoželjna ponašanja privlače pažnju okoline i samim tim bivaju pojačavana i potkrepljivana. Ponekad i kada je riječ o uobičajnim oblicima ponašanja koja zbog promjene učestalosti, intenziteta i dužine za okolinu postaju iritirajuća i neprihvatljiva, neko ponašanje dobiva atribut nepoželjnog jer u suštini zavisi od normi okoline u kojoj osoba živi.

Oficijelna definicija **abnormalnog** ponašanja podrazumijeva osobu 'neurazumljivom' kad nije u stanju da prosuđuje između dobra i zla, iako psiholozi ovaj kriterij ne koriste. Način na koji društvo definira neprilagođeno ponašanje odražava način na koji vidi dijete/mladu osobu. Kako se mijenjala definicija djeteta u društvu, tako se mijenjala formalna odgovornost adolescenta za 'pogrešno' ponašanje. Naprimjer, dok se dijete posmatralo kao mali odrasli na njega je primjenjivan zakon za odrasle; nakon industrijske revolucije, mladi su viđeni različitim od odraslih pa je i njihovo neprilagođeno ponašanje drugačije određivano. Društveno neprihvatljivi oblici ponašanja karakteriziraju ponavljano i trajno prisustvo antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja. Kada je ovakvo ponašanje ispoljeno u najekstremnijem obliku za pojedinca, svodi se na veće presteupe od socijalno očekivanog za uzrast i stoga je ozbiljnije od običnog dječijeg nestašluka ili adolescentnog bunta. Postoji mnogo različitih vrsta i tipova delinkventnog ponašanja. L. E. Hewitt i L. R. Jenkins svrstali su ih u tri velike skupine:

- agresivno asocijalno ponašanje (okrutnost, stvaranje nereda, izazivanje),

---

¹ Cullinan, Epstein i Loyd, 1982; prema Soldo i sur., 1990.

² Teodorović i Frey, 1986.

- socijalizirano delinkventno ponašanje (krađa u skupini, izostajanje iz škole, skitnja),
- inhibirano ponašanje (stidljivost, apatija, iritabilnost - prema **Grudenu**, 1996.).

U okviru društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, pojam koji se odnosi na delinkventno ponašanje maloljetnika mnogi istraživači pripisuju raznovrsnim defektima unutar porodice i s tim u vezi narušenim procesom socijalizacije mladih.³ Njegovo značenje (lat. delinquere: skriviti) obuhvata teže oblike asocijalnog, antisocijalnog, sociopatološkog i kriminalnog ponašanja (s izuzetkom ubojstva). Delinkventne aktivnosti mogu biti usmjerene protiv imovine i vlasništva, protiv tijela, ličnosti i vlastite slobode te protiv društvenih običaja. To su delikti koji, osim skitnje i laži, podliježu kaznenoj odgovornosti. U delinkventa je izrazit deficit moralne svijesti, prenaplašena prisutnost nasilnosti, drskosti, siledžijstva, huliganstva, asocijalnosti, prijestupništva, destruktivnosti i patoloških poriva.

Maloljetnička delinkvencija ima šire i uže određenje. Pod širim određenjem podrazumijevaju se sva ponašanja maloljetne djece koja predstavljaju kršenje određenih pravila (npr. bježanje od kuće i škole, skitnja, prosjačenje, agresivno ponašanje, alkoholizam, druženje s osobama asocijalnog ponašanja, prostitucija, rana ovisnost). Pod užim određenjem podrazumijevaju se aktivnosti maloljetnih osoba koje su kažnjive prema pozitivnim zakonima pojedinih zemalja.⁴

Uzroci porasta delinkventnog ponašanja kod mladih u Bosni i Hercegovini

Društvena kriza, koja se odrazila na sve aspekte života, pogodovala je slabljenju moralnih vrijednosti, što je moglo predstavljati pogodno tlo za porast delinkventnog ponašanja kod mladih. Ekonomske krize, privredne depresije, shvaćene kao društveno-ekonomsko stanje koje karakterizira pad proizvodnje i zaposlenosti, pad životnog standarda, siromaštvo, inflacija, nekontrolirano obezvrjeđivanje valute, rast cijena (*Milosavljević*, 1997.) izazivaju niz socijalnih problema, što može utjecati i na porast delinkventnog ponašanja kod djece i mladih. Analize statističkih pokazatelja ozbiljno upozoravaju i imperativno nameću zadatak i potrebu većeg nadzora i zaštite dje-

³ Singer, Mikšaj-Todorović, 1993, str. 136.

⁴ Milutinović, 1981., prema: Milosavljević, 1997.

ce i omladine, pogotovo u porodicama i školama. Statistika govori da je svako treće krivično djelo u državi počinio maloljetnik. Čak 95 posto maloljetnika koji su bar jednom napravili prijestup kasnije se vraća kriminalu. Zabrinjujuće je to što starosna granica počinitelja opada, tako da je sve veći broj djece ispod 14 godina koja su krivično neodgovorna, a izvršavaju teška krivična djela. Veliki popularni magazini (*Der Spiegel i Stern*) vrlo često u svojim izvještajima pišu o nasilju među mladima u Evropi koje se manifestira u raznim destruktivnim oblicima kao što su ubijanje svojih vršnjaka, hladnokrvno mučenje kućnih ljubimaca, razna barbarska razaranja uz posjedovanje i upotrebu oružja, učestala silovanja, konzumiranje opojnih droga i alkohola u školi te mnogim drugim oblicima devijantnog ponašanja. (Henting, 1993.)

Bosna i Hercegovina se sve više susreće sa sličnim vidovima delinkventnog ponašanja kod djece kako osnovnoškolskog tako i srednjoškolskog uzrasta.

Imajući u vidu da je u školi prisutno sve više ovakvih slučajeva, možemo reći da se radi ne samo o pedagoškom problemu nego i socijalnom, koji zaslužuju permanentnu pažnju društva, koje treba uložiti mnogo napora da se uklone ove pojave i ublaže njihove štetne posljedice. Izazovi koji se stavljaju pred nastavnike i odgajatelje u radu s ovom djecom su vrlo često prezahvatljivi te nije slučaj da veliki dio ove djece napusti redovno školovanje. Sve ovo upućuje na određene promjene u procesu poučavanja i pronalaženja novih strategija rada koje bi osvježile i olakšale odgojno-obrazovni rad. Ovo je itekako važno ako imamo u vidu činjenicu naglog porasta broja djece evidentirane kao djeca s poremećajem u ponašanju. Sva dosadašnja istraživanja u odgojnom procesu su uglavnom bila bazirana na analitičkom pristupu problemu; međutim, promjene koje su nastale uslijed tranzicije društva dovele su do pada vrijednosti sistema i neizmjerne potrebe da se radi i na sintetičkoj razradi, koja u prošlosti nije nalazila mjesta u pedagoškom istraživanju. Pored blažih oblika društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, problem maloljetničke delinkvencije ostaje aktuelan i otvoren kako za sociološko tako i za pedagoško-andragoško istraživanje.

U Bosni i Hercegovini je veoma malo rađeno na iznalaženju uzroka koji dovode do ovakvih oblika ponašanja, pogotovo kada je riječ o adolescentima. Iako je teško tvrditi da je stopa maloljetničkog kriminaliteta u Federaciji Bosne i Hercegovine u porastu u posljednjih nekoliko godina, neki autori smatraju da su problemi maloljetničke delinkvencije i maloljetničkog krivičnog pravosuđa izuzetno izraženi. Isti autori navode da su u Bosni i Hercegovini jasno vidljivi neki trendovi vezani za maloljetnički kriminalitet. Ti trendovi uključuju sve veći broj udruživanja maloljetnika u manje ili više

organizirane grupe ne samo s svojim vršnjacima nego i s punoljetnim počiniteljima krivičnih djela. U porastu je i broj krivičnih djela u kojima maloljetnici ispoljavaju okrutnost (krivična djela protiv života i tijela, nasilničko ponašanje itd.); recidivizam je više nego evidentan.

Na osnovu ovogodišnjih podataka iz nadležnih institucija u Republici Srpskoj, može se konstatirati da je svaki osmi izvršilac krivičnog djela maloljetan. U odnosu na prošlu godinu, to je za 50% više. Prema podacima Centra javne bezbjednosti Banja Luka najviše krivičnih djela koja počine maloljetnici odnosi se na krađe, razbojništvo uz upotrebu oružja, ali nisu zanemarljivi ni prekršaji počinjeni protiv spolnog integriteta, nedozvoljene proizvodnje i konzumiranja opojnih droga i izazivanja opće opasnosti. Maloljetni prestupnici se pored krađe najčešće bave nedozvoljenom proizvodnjom i konzumiranjem opojnih droga, a istraživanja pokazuju da krivična djela najčešće čine pod utjecajem alkohola ili droge. Zabrinjavajuća je činjenica da u Bosni i Hercegovini ne postoje vaspitno-popravni domovi ili ustanove za maloljetne počiniocce krivičnih djela. S obzirom da u cijeloj RS, a ni u Federaciji, ne postoji ni jedna adekvatna ustanova koja bi prihvatila djecu do 14 godina na resocijalizaciju i preodgoj, ova djeca borave po ulicama, prepuštena sama sebi, bez ikakvog nadzora. U policiji ističu da imaju ovlaštenja da ovakvu djecu privedu, nakon čega ih upućuju u tužilaštvo, ali maloljetnike ne mogu zadržavati u zatvoru⁵. Iz dosadašnjih istraživanja vidljivo je da su dvije najzastupljenije dobne skupine maloljetnih počinitelja kaznenih djela pravilno raspoređene, mlađi maloljetnici koji pohađaju osnovne škole, te stariji maloljetnici koji pohađaju srednje škole ili su napustili školu. Iz izvješća nadležnih tijela o fenomenologiji pojave poremećaja u ponašanju djece i maloljetnika u Bosni i Hercegovini, zabilježenih u području zdravstva, socijalne službe, školstva, policije i kaznenog pravosuđa, saznajemo da je prisutna tendencija porasta ovih pojava u posljednje dvije godine.

Teorije koje posmatraju razvoj djeteta s aspekta morala i sredine u kojoj odrastaju

U cilju iznalaženja uzroka koji dovode do pojave pomenutih oblika društveno neprihvatljivog ponašanja osvrnut ćemo se na neke teorije koje posma-

---

⁵ Djeca mlađa od 14 godina ne mogu kazneno odgovarati niti se protiv njih podnosi kaznena prijava. Za njih su odgovorni roditelji. Njihovo se ponašanje ispravlja isključivo odgojnim metodama i pedagoškim postupcima u obitelji, školi i dječijim domovima.

traju razvoj djeteta s aspekta morala i sredine u kojoj odrasta. Društveno i moralno shvatanje ponašanja po svojoj prirodi je uvjetovano općim društvenim vrijednostima, tradicijom, kulturom i vaspitanjem.⁶ Odmah na početku treba istaći da neki autori prave razliku između pojmovu etičan i moralan. Razvoj moralnih normi treba posmatrati i historijski, uz saznanje da se cilj mijenjao pa samim tim i sam moral. Teorijska etika nam ukazuje da ima mnogo sličnosti i razlika između ranijih i sadašnjih moralnih principa. Najpoznatiji primjer, široko eksploatiran, u dokazivanju sličnosti, jeste poznati **Sokratov** citat od prije oko 2500 godina koji kaže: “Naša mladež voli luksuz, ponaša se razuzdano, prezire autoritete, nema nimalo poštovanja za starije, protivriječi se roditeljima i zna sve bolje od učitelja (...)”. Iz ovog citata se vidi da su neki problemi i odnosi tipično ljudski i vječni te da se kao takvi ponavljaju kroz sve društvene sisteme i historijske epohe. Zato i kažemo da je čovjek nevjerovatno napredovao u tehničkim inovacijama i pronalascima, ali sasvim malo ili nimalo na planu mudrosti i etičnosti.

Psihologija i pedagogija morala koja istražuje subjektivnu psihološko-odgojnu stranu moralnosti navodi da se čovjek ne rađa kao savršeno moralno biće premda se rađa s dispozicijama za njegov razvoj. Kao i ostale psihičke funkcije tako i moralnost ima svoju zakonitost, koja se odnosi na formiranje morala kroz pojedine razvojne faze. U pogledu ove problematike **Pijaže** u svom djelu “*Moralno rasuđivanje djeteta*” dinamičnim prilazom otkriva i razlaže evoluciju koja se odnosi na moralno rasuđivanje o dobru i zlu kod djece uzrasta od 2 do 14 godina.⁷ Koristeći metod igre, Pijaže proučava na koji se način djetete spontano orijentira pred izvjesnim pravilom. Pravila su također dio onih aktivnosti koje su djetetu bliske, privlačne i odgovaraju njegovim potrebama. Jedan od najčešćih prigovora upućenih Pijaže u pogledu ove studije odnosi se na njegovo pretjerano naglašavanje uloge bioloških faktora koji utječu na moralno rasuđivanje kod djeteta, a nedovoljno vođenje računa o socio-ekonomskim i drugim faktorima koji utječu na formiranje ličnosti, kao što su etnička pripadnost, status u društvu, pripadnost određenoj društvenoj klasi, porodičnom ambijentu i mnogim drugim faktorima. Iz Pijažeovog shvatanja moralnog razvoja proizašao je velik broj drugih istraživanja pa je na taj način najveći dio njegovih ideja podvrgnut nekoj vrsti testiranja koja se odnose na sazrijevanje i socijalno oblikovanje ličnosti. Naime, velik broj istraživača pripisuje razlike između pojedinaca koji ispoljavaju različito ponašanje utjecajem kulture, stavova, emocija, vrije-

---

⁶ G. M. Bertin, 1968.

⁷ Piaget Jean, *Le jugement moral chez l'enfant*, Paris, 1969.

dnosti, etike, autoriteta, harmoničnih veza, hipnoze, ubjeđivanja i/ili prisiljavanja. Njegovu manifestaciju definiraju kao svjesnu ili nesvjesnu, otvorenu ili prikrivenu, te voljnu i nevoljnu. **Nervni sistem** je istaknut kao bitan faktor koji utječe na čovjekovo ponašanje kao i njegovi **kognitivni procesi** koji su usko vezani za posjedovanje znanja i načine korištenja tog znanja (pohranjivanje informacija; pamćenje; razumijevanje i korištenje jezika, inteligencija, učenje). Današnji psiholozi pretežno smatraju da na ponašanje utječu i genetski aspekti. **Hormoni** također utječu na rani razvoj kapaciteta za učenje i pamćenje kao i efikasnost korištenja zapamćenog. Manjak ili višak hormona utiču na čovjeka i često se povezuju s poremećajima u ponašanju. Uzroci koji dovode do poremećaja u društvenom ponašanju mogu biti biološke, psihološke, sociološke i socijalne prirode. Ovom prilikom nećemo govoriti o svim pomenutim faktorima nego ćemo se samo posvetiti socijalnim, koji su po većini teorija i glavni uzroci društveno neprihvatljivih oblika ponašanja.

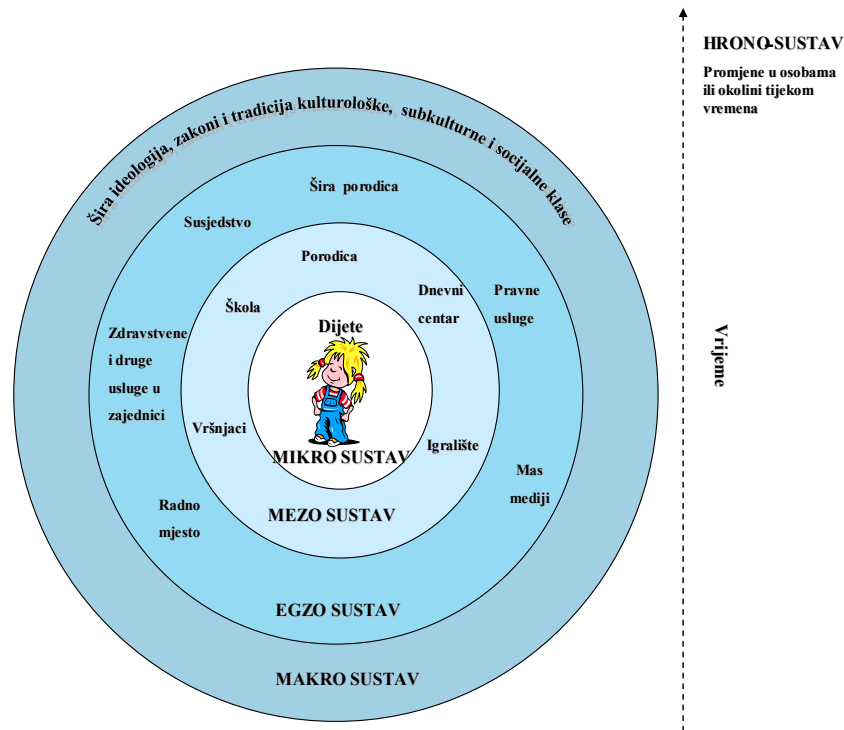
Pored Pijažea, **Kolberg** je u svojim proučavanjima moralnog razvoja imao kognitivno-razvojni pristup. Razmatrajući različite elemente kognitivno-razvojnih teorija, Kolberg u svom radu "Kognitivno razvojni pristup socijalizaciji, 1969, kaže da postoje različiti dijelovi, "pramenovi" socijalnog razvoja koji su sjedinjeni zajedničkim odnosom prema *pojedinačnom pojmu o Ja* u *pojedinačnom socijalnom svijetu*. Ovaj Kolbergov stav, kao i drugi stavovi i shvatanja, našli su odraza u njegovim studijama i u njegovoj teoriji moralnog razvoja. Njegova teorija ukazuje da je moralni razvoj kognitivno usmjeren i da postepeno napreduje kroz šest etapa. Svaka od etapa je značajno različite strukture u pogledu donošenja odluke, procjenjivanja i skice. On je utvrdio da postoji 30 aspekata moralnosti koja su obuhvaćena trima nivoima moralnog razvoja i to: prekonvencionalni (premoralni), konvencionalni i autonomni (načelni ili principijelni). Kada govorimo o ovom dijelu Kolbergove teze, potrebna su dalja istraživanja za prihvatanje ili odbacivanje jednog ovakvog tvrđenja. I Kolberg, poput Pijažea, govori o stadijalnosti moralnog razvoja; međutim, Kolberg relativno malo kazuje o procesu prelaska sa stadija na stadij i uglavnom ostaje u okvirima kognitivne disonance. Kolberg je također pretpostavio da je moralni razvoj identičan u različitim kulturama. U svakom slučaju, bez obzira na Kolbergeovo tvrđenje o sličnosti sekvencijalnog razvoja u svim kulturama, ostaje otvoreno pitanje univerzalnosti stadija utvrđenih u jednom određenom društvu i specifičnosti sredine u kojoj dijete živi. Osoba u razvoju se više ne posmatra kao 'tabula rasa' na koju okolina ostavlja tragove svojih utjecaja nego kao aktivna jedinka koja se progresivno kreće i restrukturira milje u kojem obitava.

Uri Bronfenbrenner (1979) u svojoj teoriji ekoloških sistema posmatra razvoj djeteta unutar konteksta sistema odnosa koji čine njegovu okolinu. Bronfenbrennerova teorija definira kompleks nivoa okoline, od kojih svaki ima određeni utjecaj na dječiji razvoj. Okolinu u kojoj se jedno biće razvija Bronfenbrenner razmatra kao skup 'slojevitih struktura', jednog unutar drugog (mikrosistem, mezosistem, egzosistem i makrosistem). U **mikrosistemu** Bronfenbrenner opisuje najbliže i najranije utjecaje na razvoj djeteta u okviru porodice, lokalne zajednice, susjedstva, ustanova kao što su predškolske i školske, religijske zajednice kao i specifičnost kulture s kojom se porodica identificira. Mikrosistem je nivo koji je najbliži djetetu i sadrži strukture s kojima dijete ima direktan kontakt (Berk, 2000.). **Mezosistem** obuhvata međuodnose između dviju ili više sredina u kojima osoba u razvoju aktivno učestvuje, kao što su veze između doma, škole i grupe vršnjaka iz susjedstva. **Egzosistem** je treći nivo koji doprinosi hipotezi da je razvoj osoba uveliko pod utjecajem događanja u okolinama u kojima osoba čak i nije fizički prisutna. Najjači utjecaji dovode se u vezu sa zaposlenjem njihovih roditelja. **Makrosistem** upućuje na dosljednosti konteksta nižih sistema (mikro, mezo i egzo) koje postoje, ili bi mogle postojati, na nivou subkulture ili kulture kao cjeline zajedno sa sistemima vjerovanja ili ideologije koji stoje iza tih dosljednosti (...)”⁸Ovaj nivo može se smatrati krajnjim, vanjskim nivoom djetetove okoline. S obzirom da nije specifičan okvir, ovaj nivo je sastavljen od kulturoloških vrijednosti, običaja i zakona. Efekti većih (složenijih) principa definiranih u okviru makrosistema imaju kaskadni utjecaj na interakcije u svim ostalim nivoima. Bronfenbrenner ovu vrstu utjecaja na razvoj djeteta naziva dvosmjernim utjecajima. Na sljedećem modelu daje grafički prikaz kako se one dešavaju između svih nivoa sredine.

---

⁸ Berk, 2000, str. 26.

Pored navedenih socijalno-psiholoških teorija koje objašnjavaju pojavu poremećaja u ponašanju pomenut ćemo i **Durkheimovu teoriju anomije** kojom objašnjava nastanak neprilagođenih oblika ponašanja kao rezultat slabljenja društvenih normi te nemogućnosti društva da u određenim uvjetima 'kontrolira' pojedinca.⁹ **Merton** je modificirao ovu teoriju anomije i pokazao da devijantnost potječe iz kulture i strukture samog društva, odnosno izvor anomije su društvena i kulturna struktura, koja proizvodi pritisak u smjeru društveno devijantnog ponašanja i odstupanja od prihvaćenih društvenih normi, na ljude koji zauzimaju različite položaje u toj strukturi. Svako društvo određuje kulturne ciljeve i legitimne puteve kojim se oni ostvaruju, ali ti legitimni putevi nisu podjednako dostupni svim članovima društva. Ljudi koji su spriječeni u ostvarivanju ciljeva mogu se prilagoditi na jedan od sljedećih pet načina: konformiranjem, inovacijom, ritualima, povlačenjem ili pobunom. Adolescenti koji odaberu konformiranje umjesto prihvatanja kulturnih ciljeva i respektiranja legitimnih kanala kojim se društveni ciljevi ostvaruju, najčešće ispoljavaju delinkventna ponašanja.

⁹ Durkheim, 1987., prema: Milosavljević, 1997.

Kada govorimo o utjecaju sredinskih faktora na antisocijalne oblike ponašanja, veoma je važno pomenuti i pristalice „Čikaške škole“ **Shaw i McKay**, koji su proučavajući neprilagođeno ponašanje i delinkvenciju u Čikagu došli do zaključka da sredinski faktor u kome nije uspostavljena stabilna zajednica znatno pogoduje porastu poremećaja u ponašanju mladih. Naime, oni su prilikom istraživanja grad podijelili u 5 zona i utvrdili da se pomjeranjem od prve zone, koju čini poslovni centar, ka najjeftinijim stambenim prostorima prema periferiji, stopa delinkvencije smanjivala.¹⁰ Rezultate su objasnili tim što različiti migranti započinju gradski život u prvoj zoni jer je tu prostor za stanovanje najjeftiniji. Istovremeno, širenje poslovnih četvrti ugrožava ovu zonu, što prisiljava migrante siromašnog porijekla da se stalno sele i uspostavljaju kontakt sa susjedima. Ovo u svakom slučaju rezultira društvenom dezorganizacijom, koja ima negativne posljedice na porodicu.

Neka istraživanja podupiru hipotezu da razoreni dom uzrokuje poremećaje u ponašanju ili hipotezu da je dom faktor koji smanjuje barijere za delinkventno ponašanje.¹¹ **Teorija socijalne veze** objašnjava nastanak poremećaja u ponašanju preko smanjenja ili prekidanja veza sa društvom, jer je porodica primarni izvor socijalne privrženosti drugima, povjerenja u socijalne institucije, vjerovanja u konvencionalne vrijednosti i norme¹². Prema ovoj teoriji, pokazivanje i potkrepljivanje agresivnih modela predstavlja efikasne postupke za pojačanje sklonosti k agresivnom ponašanju. **Bandura** je u svojim eksperimentima pokazao da posmatranje negativnih modela ponašanja znatno utječe na porast broja agresivnih odgovora na kasnije frustracije s kojima se dijete susreće. On ističe da izloženost agresiji ne utječe samo na javljanje agresije kod djece već određuje i oblik u kom će se ona javiti. U svim ispitivanjima u kojim su djeca ili odrasli imali priliku da gledaju agresivne modele na filmu, zabilježen je porast agresivnog ponašanja kod gledalaca.¹³ Prema **Eriksonovoj psiho-socijalnoj teoriji ličnosti** razvoj ličnosti se odvija kroz niz kontinuiranih stadija, pri čemu svaki prethodni stadij utječe na naredni.¹⁴ U okviru ovih stadija pojedinac se susreće s krizama, čije prevladavanje omogućava dalji napredak u pravcu pozitivnih promjena ili, pak, zadržava negativno ispoljavanje na nivou tog stadija. Međutim, u okviru različitih životnih stadija razvoja, mladi ispoljavaju određene nivoe socijalizacije i razvijaju različite načine zadovoljenja sopstvenih potreba i potre-

---

¹⁰ Regoli and Hewitt, 1997.

¹¹ Monham, 1957, Jenkins, 1957, 1966, Gordon 1962, Chilton Markle, 1972, Siegman, 1966, Gove et al., 1982, Canter, 1982.

¹² Socijal bonding theory - Hirschi, 1969, prema Regoli i Hewitt, 1997

¹³ Bandura, Ross, 1961., 1963., prema Ivić, Havelka, 1990.

¹⁴ Smiljanić, 1990.

ba drugih. Ukoliko pojedinac ne prevlada krize jednog stadija, one se prenose na drugi u kome se susreće s novim preprekama koje nije u mogućnosti sam prevladati. Po Eriksonu, adolescencija predstavlja vrlo značajan period kad je još uvijek moguće nadoknaditi propuste prethodnih stadija koji utječu na formiranje pozitivnog ličnog identiteta.

Deficijentna i degradirana porodica kao mogući faktor nastajanja maloljetničke delinkvencije

Porodica kao primarna društvena grupa čini neminovnu sredinu svakog pojedinca. Kada se pokušavaju ustanoviti uzroci društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, porodica postaje mogući faktor za njegovo nastajanje. Stoga raznovrsne promjene unutar same porodice i narušavanje njene strukture zahtijevaju posebnu pažnju.

Dosadašnja istraživanja pokazuju da socio-ekonomski status porodice, pripadnost određenim društvenim slojevima, visina prihoda, zanimanja i zaposlenost, razina obrazovanja i radne kvalifikacije roditelja, uvjeti stanovanja mogu znatno utjecati na pojavu društveno neprihvatljivih oblika ponašanja. Međutim, ta istraživanja ne mogu se uspoređivati zbog različitih teorijskih premisa, metodologije i uzorka na kojem su provedena.

Obilježja kojima određujemo socio-ekonomski status porodice međusobno se isprepliću. Mnogi autori nastojali su povezati materijalni položaj zemlje, predjele nekog grada, društvene slojeve ili grupe s kriminalitetom. Međutim, teza o vezi siromaštva i npr. imovinskih delikata nije u potpunosti potvrđena jer je uočeno da porast materijalnog bogatstva društva ne dovodi do opadanja delikata protiv imovine, već je u mnogim zemljama zabilježen i porast takve vrste ponašanja.

Jedan od pokazatelja **socio-ekonomskog statusa** je i kvalitet stanovanja, koji je u vezi s kvalitetom međuljudskih odnosa, socijalizacijom i društvenim utjecajima na djecu. Loši, nepovoljni i skućeni uvjeti stanovanja potiču djecu da više vremena provode van kuće, na ulici gdje su izloženi brojnim negativnim utjecajima.

Obrazovanje i kvalifikacije roditelja uzimaju se u brojnim istraživanjima kao indikatori socio-ekonomskog statusa obitelji iz kojih dolaze maloljetni delinkventi. Relativno niska **kvalifikacija roditelja** maloljetnih delinkvenata povezana je s niskim obrazovanjem i niskim ekonomskim primanjima. Kada je riječ o **zaposlenosti roditelja**, možemo zaključiti da zaposlenost pridonosi ekonomskoj stabilnosti porodice. Međutim, zaposlenost oba roditelja može značiti i manje vremena koje provode s djecom, i time manje mo-

gućnosti za uspješan nadzor nad njihovim životima. Kao što se nijedan podatak ili pokazatelj u pogledu kriminaliteta ne može promatrati izolirano, tako se ne može promatrati ni maloljetnička delinkvencija jer će utjecaj zaposlenosti ili nezaposlenosti jednog ili oba roditelja povećavati mogući rizik od delinkventnog ponašanja.

Sastav, veličina, cjelovitost porodice određuju vrlo značajne pokazatelje same strukture porodičnog života i prilika u njemu. Jedan od značajnih faktora koji utječe na društveno neprihvatljive oblike ponašanja jeste i odsutnost roditelja (zbog različitih opravdanih i neopravdanih razloga), gdje dolazi do nemogućnosti da se zadovolji osnovna odgojna funkcija obitelji. Drugi jako važan faktor, jeste činjenica da roditelji nisu živjeli ili ne žive zajedno. Veličina porodice jeste vrlo važan faktor koji treba promatrati u širem kontekstu i uvijek u sklopu s nizom drugih podataka. Jedan od mogućih faktora koji utječe na pojavu društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, povezan s nepotpunom obitelji, jest izvanbračno rođenje djeteta. Takav faktor mora se promatrati u relaciji s nizom drugih čimbenika koji postoje u obitelji i široj socijalnoj okolini. Problem ne leži toliko u izvanbračnom rođenju kao takvom, već u stavu okoline i mogućim diskriminacijama, kao i u samom djetetovom doživljavanju svog položaja i odnosom majke prema svom izvanbračno rođenom djetetu, koji može biti različit.

Razvod roditelja također pridonosi narušavanju obiteljskih odnosa i dijete vrlo teško doživljava razvod jer dolazi do emotivnog šoka i novih okolnosti. Gubitak roditelja je također traumatsko iskustvo za dijete. Razvod ili razdvajanje roditelja donosi nove odnose i često roditelji zbog novonastalih okolnosti zakažu kao odgajatelji. Razvod ne mora nužno imati negativno značenje, već može biti pozitivna okolnost ako je zajednički život roditelja narušavao obiteljske odnose i bio traumatski obilježen svađama i neprestanim sukobima.

Neuspjeh u školskom obrazovanju i odgoju

Neuspjeh u školi se kao simptom često viđa u kliničkom radu i podrazumijeva slabiju uspješnost u savladavanju školskog gradiva kod tjelesno zdrave i intelektualno normalno razvijene djece, kod kojih je neuspješnost posljedica emocionalnih teškoća. Obično se javlja u inicijalnoj fazi školovanja (prvi razred) i pri prelasku iz nižih razreda na predmetnu nastavu (peti razred).

Polazak u školu za dijete predstavlja veliku promjenu, zahtijeva odvajanje od roditelja, koje teže podnose djeca koja nisu pohađala predškolsku ustanovu. Za dijete polazak u školu predstavlja velik problem ali i za roditelje,

koji ovo također doživljavaju kao razdvajanje, što narušava dotadašnju ravnotežu porodice. To je razlog nesvjesnom ambivalentnom stavu roditelja prema školi. Dakle, uspjeh u školi dobrim dijelom zavisi od toga kako će roditelji pomoći razvoj funkcije djetetovog ja.

Školski neuspjeh se češće viđa kod djece s emocionalnim teškoćama, koje odvlače pažnju i energiju djeteta, kod djece koja ispoljavaju otpor prema autoritetu roditelja pa se neuspjehom u školi kažnjava roditelj, kod hiperkinetičke djece, zatim kod djece s poremećajima ponašanja, kod kojih je inače smanjen osjećaj odgovornosti.

Vršnjačke grupe i slobodno vrijeme kao faktori koji utječu na ponašanje mladih

Grupe vršnjaka kao jedan od faktora koji utječe na ponašanje mladih je osobito važan u ranom razdoblju adolescencije. Utjecaj vršnjačkih grupa je evidentan u načinu oblačenja, odabiru muzike, provođenju slobodnog vremena, korištenju slenga i sl.

Pravila grupe mladima daju osjećaj da ne moraju sve odluke donositi sami i osjećaj pripadanja nečemu nad čim odrasli nemaju vlast ili utjecaj. Da bi bili prihvaćeni u željenoj grupi, mladi su, do neke mjere, pripravnici i na prvi konformizam u životu, to jest na odustajanje od vlastitih želja i stavova za volju grupe. S odrastanjem ta sklonost konformizmu slabi i sve su izraženiji osobni stavovi i vlastite prosudbe.

Roditelji u tom razdoblju moraju biti svjesni snage vršnjaka koji okružuju njihovu djecu. Vršnjačke grupe mogu biti dijade najboljih prijatelja, male grupe bliskih prijatelja ili parova. Vršnjaci tijekom adolescentnog razdoblja mogu imati dominantan utjecaj. Ako je adolescent povezan s grupom vršnjaka koja ima pozitivne norme i vrijednosti, i on sam će takve vrijednosti prihvaćati. S druge strane, ako njihovi prijatelji imaju devijantne norme, postoje velike šanse da će i on sam prihvatiti takve norme.

Iako se u ranoj adolescenciji povećava podložnost pritiscima grupe vršnjaka, a opada oslanjanje na mišljenje roditelja, adolescenti se razlikuju u tome koliko su podložni utjecaju drugih. Roditelji izravno utječu na to s kim će se djeca družiti ako biraju susjedstvo gdje žive, školu, vjerske, kulturne i druge organizacije u kojima adolescenti sudjeluju. Oni i posredno tj. neizravno utječu na izbor prijatelja i vršnjaka s kojima će se dijete družiti tako što potiču razvoj određenih osobina ličnosti i oblika ponašanja u svoje djece.

Adolescenti se ne priključuju slučajno određenoj grupi vršnjaka, već ih biraju prema sličnosti. Pritisci grupe ne djeluju u smjeru stvaranja potpuno

novog ponašanja, nego pojačavaju već postojeću dispoziciju na temelju koje je adolescent već pristupio određenoj grupi.

Sredstva masovne komunikacije

O utjecaju medija može se govoriti na različite načine i s različitim pozicija. Ukoliko govorimo o sadržaju medija, bilo da je riječ o televizijskom programu, magazinima, muzičkoj industriji ili o beskonačnom broju web stranica, evidentno je da su mediji prisutni i presudni u oblikovanju mentalnog sklopa mladih u današnjem vremenu. Oni postaju velika opasnost u onemogućavanju vitalne funkcije mozga, mogu uvjetovati, primjerice, nezrelo prosuđivanje i motiviranost za razne negativne radnje, te poticati različite želje, potrebe i ponašanja.

Utjecaj medija očituje se i u stalnim nastojanjima da se infiltriraju svi negativni modeli ponašanja i izopačeni sistem vrijednosti. Kako drukčije nazvati ulogu medija kojom se promovišu blud, preljuba, zavist, ljubomora, materijalizam, nego destruktivnom, jer se amoralno predstavlja kao nešto sasvim normalno i prirodno, novac postaje glavni sastavni dio života, a netrpeljivost prema drugim i drugačijim ljudima nešto što se podrazumijeva. Ako se u tom duhu «odgajaju» ukućani, onda je normalan slijed očekivanje konflikta i sukoba, a samim tim i pojava društveno neprihvatljivih oblika ponašanja kod mladih.

U današnje vrijeme gotovo je nemoguće dijete izolirati od utjecaja medija, ali ga je moguće uputiti da kritički gleda sve programe i da selektira sadržaje na sajtovima. Zabraniti djetetu da koristi medije u svom svakodnevnom životu nije pravi način da se dijete izolira od štetnih utjecaja. Dakle, preostaje nam samo da reduciramo gledanje televizije na što manju moguću mjeru, zaokupljajući dijete drugim aktivnostima, tako da ono nema vremena za TV-program. Druga solucija je da, zajedno s djetetom, gledamo televiziju i da mu sugeriramo šta je pozitivno, a šta negativno u emisiji koju gledamo. Vrlo je važno djeci dati do znanja da je daljinski upravljač u rukama roditelja i da su oni ti koji će mijenjati kanal kada se neko nedolično ponašanje pojavi na ekranu, ali i da će isključiti televizor nakon sat ili maksimalno sat i po gledanja.

Statistike su pokazale da su najveći konzumenti televizijskih emisija Amerikanci, čija djeca (2/3 ispitanika) provedu dnevno osam do devet sati ispred malih ekrana. To dovoljno pokazuje da, od silnih sadržaja koje gleda, dijete nema vremena za razmišljanje ni kritičko rasuđivanje, nego slijepo slijedi sve ono što mu se servira na televiziji. Ali, to je i indikator da roditelji na to i ne obraćaju pažnju, jer smatraju da su sigurni ako dijete ostave sa-

mo u kući i dopuste mu da vrijeme dok oni dođu s posla prekрати uz televizor. Otuda devijantno ponašanje, maloljetnička delinkvencija, nasilje u porodici i šire, razdori u porodicama, problemi u školi i cjelokupnoj društvenoj zajednici.

Ukoliko se djetetu žele pružiti kvalitetni uvjeti za cjelovit razvoj do zrele i odgovorne osobe, tada roditelji moraju ostati na visini roditeljskog poziva. Jasno, ako mediji pokazuju svoju snagu utjecajem na mlade, onda bi trebalo u odgoj unositi i odgoj za medije, kako bi se od medija lakše dobivao njihov veliki doprinos izgradnji kulture života.

Uloga školskih i drugih institucije za preodgoj i resocijalizaciju

Kao važan izvor socijalizacije spominje se škola. Ona prenosi poželjne vještine i norme ponašanja, te je izvor prosocijalnih normi. Od škole se očekuje da djetetu prenese osnovne vještine i znanja koja su potrebna za sudjelovanje u kulturi (čitanje, pisanje, kompjuterske znanosti) i istovremeno da nadgleda i prati djetetova ponašanja u školskoj sredini. Ako škola funkcionira dobro, gdje su razredne zajednice povezane i poticajne za rad i učenje, takva škola ima zaštitnu funkciju za sve učenike. Posebno je važan odnos roditelja i škole. Roditelji koji aktivno sudjeluju u djetetovim školskim postignućima, pomažu mu pri neuspjehu, raduju se njegovom napredovanju, dodatno će motivirati dijete da se veže za školu i svoju učeničku ulogu dobro odradi.

Kao što postoje disfunkcionalne porodice, postoje i disfunkcionalne škole. To su škole koje zanemaruju odgojnu funkciju, koje su velike i "anonimne", gdje djeca nemaju svoje mjesto, disciplina u njima je loša i nejasna su pravila. Takve škole neće razviti dobre i čvrste veze s učenicima i škola kao izvor socijalizacije neće biti uspješna u oblikovanju prosocijalnog ponašanja kod djece. U takvim školama primjećen je lagani porast izostajanja učenika s nastave pa čak i njihovo napuštanje škole. Djeci koja su tretirana kao učenici s društveno neprihvatljivim oblicima ponašanja škola nije lako dostupna, pogotovo ako su zbog odgojnih mjera kažnjavana i prebacivana iz škole u školu.

Nespremnost škole i školskog kadra da radi s ovom djecom i pruži im odgovarajuću podršku je očito prisutna jer škole imaju problem s nedostatkom stručnog kadra (socijalni radnici i psiholozi). Nije rijedak slučaj da i nastavni plan i program, koji je opterećen u mnogo čemu, utječe da ova djeca izbjegavaju pohađanje redovne škole i svoje slobodno vrijeme provode na ulici, što znatno utječe na pojavu raznih antisocijalnih radnji koje nisu u skladu s društvenim normama. Nejedinstvenost i nehat obrazovne politike, kao i

nedostatnost obrazovne legislative, sprečavaju da uistinu škola postane dostupna svoj djeci.

Današnji obrazovni sistem, pored navedenog, susreće se i s nizom dodatnih teškoća, kao što su: nacionalna - entitetska i kantonalna razjedinjenost i podvojenost na nacionalnom nivou (tri zasebna nastavna plana i programa). Situacija s dva različita "entitetska" modela upravljanja obrazovanjem, te decentraliziranost obrazovanja, po kantonima u FBiH, ne dopušta uspostavljanje jedinstvene politike obrazovanja. Sve ovo na indirektan način doprinosi pojavi društveno neprihvatljivih oblika ponašanja kod učenika.

Preodgoj djece s društveno neprihvatljivim oblicima ponašanja još uvijek se obavlja u specijaliziranim institucijama kao što su odjeli u centrima za socijalni rad (dijagnostičko opservacioni centri). Do sada uglavnom nije poklanjana odgovarajuća pažnja ovim učenicima. Oni su sistemski izolirani i marginalizirani od samog društva i škole. Škola nalazi izlaz u suradnji s centrima za socijalni rad te takve učenike upućuju u njihove službe na preodgoj i resocijalizaciju. Međutim, djelatnost centara je vezana za preventivno djelovanje, odnosno otklanjanje uzroka koji dovode do asocijalnih oblika ponašanja. S obzirom da pomoć ovoj djeci zahtijeva stručni tretman socijalnih radnika, pedagoga i psihologa, veoma često je u centrima onemogućen rad s ovom djecom zbog pomenutog problema. Samo u velikim centrima postoje službe za bračna savjetovanja te službe koje bi radile na preodgoju mladih. Međutim, u malim centrima broj kadrova je veoma mali te nisu u mogućnosti da rade s ovom kategorijom djece. Centar za socijalni rad kao organ starateljstva ima značajnu i veoma važnu ulogu u sferi otkrivanja maloljetničke delinkvencije i njegova je uloga višeslojna. Centar za socijalni rad učestvuje u pripremnom postupku, gdje rasvjetljava socio-ekonomske prilike iz kojih maloljetnik potiče i prepoznaje odgojne potencijale roditelja, obrazovni status maloljetnika i u skladu sa svim tim predlaže odgojnu mjeru koja bi trebalo da bude najpozitivnija za dalji proces resocijalizacije tog maloljetnika. Kada centar predloži odgojnu mjeru i kada sudija za maloljetnike izrekne tu mjeru, onda centar za socijalni rad, ukoliko se radi o mjeri pojačanog nadzora, radi na provođenju tih mjera, djelujući na taj način preventivno. Treba pomenuti da dijete do 14 godina može počinuti bilo koje krivično djelo ali ne može biti krivično odgovorno.

Prema saznanjima iz Ureda ombudsmana, obrazovne i socijalne ustanove su do sada u manjem obimu bile uključivane u aktivnosti na prevenciji društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, ali su dugoročne aktivnosti širih razmjera također izostale, iako ih na preduzimanje mjera obavezuje i Zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju kao i Zakon o socijalnoj zaštiti. Roditelji, predškolske ustanove, škole i društvo u cijelosti morali bi voditi stalnu skrb,

odgojno djelovati i provoditi prevenciju od najranijeg djetinjstva, a ne samo kad se uoče smetnje i poremećen psihosocijalni razvitak djeteta.

Praksa pokazuje, a iskustvo nas uči, da rana detekcija organizirano provođenje odgojnih i korektivnih mjera s djecom daju zadovoljavajuće rezultate. Ne poduzmu li se pravovremene korektivne mjere preodgoja, resocijalizacije i rehabilitacije - ti će mladi ljudi jednoga dana postati pravi kriminalci, poglavito ako dođu pod utjecaj odraslih kriminalnih osoba. Mladima se treba više baviti, osigurati im dobre uvjete za racionalno korištenje slobodnog vremena. Njima valja ponuditi zanimljive i atraktivne sadržaje, maksimalno ih okupirati dobro osmišljenim, zanimljivim, zdravim i konstruktivnim aktivnostima.

Umjesto zaključka

S obzirom na navedene etiološke faktore koji utječu na pojavu društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, nužno je napomenuti rezultate istraživanja grupe sociologa i kriminalista, koji su u suzbijanju recidivizma maloljetnih počinitelja kaznenih djela došli do zaključka da maloljetni počinitelji kaznenih djela, počinjenih u adolescentskoj dobi, koja u datom trenutku nisu prijavljena, otkrivena i/ili procesuirana, u kasnijim kaznenim djelima sudjeluju s gotovo četiri puta većim postotkom nego ostali maloljetnici. Prethodno navedeno samo je jedan od pokazatelja kako delinkventno ponašanje u najranijoj dobi uveliko doprinosi kriminalnom povratu maloljetnih počinitelja, kao i daljnjem nastavku kriminalne karijere.

Koliku odgovornost snose odrasli u cilju sprečavanja ovih oblika ponašanja govori i sama činjenica da veliki dio kaznenih djela koja su počinili maloljetnici nije prijavljen niti evidentiran na vrijeme. Stoga možemo reći da je uloga odraslih u prevenciji društveno neprihvatljivih oblika ponašanja od izuzetne važnosti kako za samog počinitelja krivičnog djela tako i za cijelu društvenu zajednicu.

- Abstract -

Lately in Bosnia and Herzegovina there is a problem related to increase of non-acceptable behaviors of juvenile children such as different asocial, antisocial, deviant and delinquent behaviors. Need for research on etiological factors of deviant children and finding adequate methods in working with this population is great, by reason of alleviating causal chains and needed innovations in organizing approach-

hes to this problem. Very often neglect of children in their education are seen as a consequence of deficient family, poor economic status or it is linked to juveniles personality and inherited attitudes. Neither one of the mentioned etiological factors can be taken individually but has to be observed together with the others.

In such complex problems which must not be left over to marginalization must be thought of as a preventive and forward-thinking. If adequate preventions fail to be considered in due time, corrective measures in re-education, socialization and rehabilitation of these young persons they will one day become criminals, especially if they fall under influence of older criminals and they will teach them "the work" and for whom they will "work".

Literatura:

1. Ambert, A. (1992) *The efect of children of parents*, New York, Haworth.
2. Buler, Ch. i dr. (1962), *Problemi djetinjstva i učitelj*, Titograd.
3. Bronfenbrenner, U. (1979) *Ekologija ljudskog razvoja*, Cambridge. MA. Harvard University Press, ZZUINS, Beograd.
4. Bratinić, M. (1996) *Paradoksi odgoja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
5. Canjer, Mraović, I., Fumić, R. (1997). *Struktura obitelji maloljetnih počinitelja razbojničkih delikata u republici Hrvatskoj*. Policijska i sigurnost (Zagreb), godina 6, 1997, broj 5-6, str 470-481.
6. Dimitrović, M. (1989) *Škola, porodica i društvena sredina u odgoju djece*, Š. N. Zagreb.
7. Greene, B. (1996) *Nove paradigme za stvaranje kvalitetnih škola*, Alinea
8. Goleman, D. (1997) *Emocionalna inteligencija*, Mozaik knjiga, Zagreb.
9. Henting, H. (1997) *Humana škola*, Educa, Zagreb.
10. Igrić, Lj., Fulgosi-Masnjak, R. (1991) *AAMD skala adaptivnog ponašanja*. Priručnik. Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu.
11. Janković, J., Pešić, V. (1988). *Društvene devijacije. Kritika socijalne patologije*.
12. *Naučna knjiga*, Beograd.
13. Janković, J. (1996) *Obitelj i škola u socijalizaciji*, Alinea, Zagreb.
14. Kohlberg, Lawrence, *Moral development. International Encyclopedia of the Social Science*, Crowel, Collier and Macmillan, Inc, 1968, 483-494.
15. Legrand, L (1995) *Moralna izobrazba danas*, Zagreb.
16. Winkel, R. (1996) *Djeca koju je teško odgajati*, EDUCA, Zagreb.
17. Singer, M., Mikšaj-Todorović, Lj. (1993). *Delinkvencija mladih*, Globus, Zagreb.
18. Zvonarević, M. (1981). *Socijalna psihologija*. Školska knjiga, Zagreb.
19. Recommendation Rec (87) 20 of the Council of Europe Committee of Ministers to member states on social reactions to juvenile delinquency
20. UN, 1989. *Convention on the Rights of the Child*. UNICEF. London.